

Роль сім'ї, суспільства і держави

в недопущенні бездоглядності,
безпритульності та насильства
щодо дітей (із спеціальної доповіді «Стан
дотримання та захисту прав дитини в Україні»)

Н. І. Карпачова

*Уповноважений Верховної Ради України
з прав людини*

Сім'я є природним середовищем для фізичного, психічного, соціального і духовного розвитку дитини, її матеріального забезпечення й несе відповідальність за створення належних умов для цього. Відповідно до положень преамбули Конвенції ООН про права дитини, сім'я має надати необхідний захист і сприяння дитині.

Україна послідовно приєднується до міжнародних договорів, пов'язаних зі здійсненням батьківських прав і виконанням обов'язків як матеріального, так і нематеріального характеру.

Це передусім Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей, якою встановлений обсяг повноважень державних органів стосовно заходів захисту дитини, які є необхідними у конкретному випадку. Після ратифікації Верховною Радою України 20 вересня 2006 р. Конвенції про контакт з дітьми стало можливим застосовувати загальні принципи щодо контакту між ді-

Основним обов'язком батьків залишається забезпечення інтересів дитини

тьми та їхніми батьками, а також іншими особами, що мають сімейні зв'язки з дітьми. З 19 жовтня 2006 р. для України набула також чинності Конвенція про стягнення аліментів за кордоном, з 1 серпня 2008 р. – Конвенція про визнання і виконання рішень стосовно зобов'язань про утримання, якими надані можливість визнавати та виконувати в інших країнах судові рішення про стягнення аліментів, винесені в Україні. Ратифікована та набула чинності з 1 листопада 2008 р. й Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми 1980 р., що надає можливість запровадити заходи, пов'язані з піклуванням про дитину.

Ратифікація зазначених конвенцій та внесення відповідних змін до національного законодавства спрямовані

на підтримку сім'ї, посилення уваги держави до проблем виховання і утримання дітей у сімейному середовищі, удосконалення механізму контролю за дотриманням чинного законодавства у сфері охорони дитинства відповідно до міжнародних стандартів.

Так, відповідно до Сімейного кодексу України кожна дитина має право на проживання в сім'ї разом з батьками, предметом основної турботи та основним обов'язком яких є забезпечення інтересів своєї дитини. Згідно зі ст.13 Закону України «Про охорону дитинства», батьки зобов'язані забезпечувати виховання дитини, яке спрямовується на розвиток її особистості, поваги до прав і свобод людини і громадянина, мови, національних історичних і культурних цінностей українського та інших народів, підготовку дитини до свідомого життя у сус-

пільстві в душі взаєморозуміння, миру, милосердя, забезпечення рівноправності усіх членів суспільства, злагоди та дружби між народами, етнічними, національними, релігійними групами.

Сім'я є інтегральним показником суспільного розвитку, який відображає моральний стан суспільства. Від неї залежить виховання наступних поколінь, що є передумовою розвитку та процвітання держави. Адже саме в родині під керівництвом та з допомогою батьків дитина пізнає навколишній світ у всіх його складнощах і багатогранних виявах.

За даними Держкомстату України, кількість домогосподарств країни в 2010 р. становить 17 050 тис., з яких тільки 18,5% – домогосподарства з дітьми до 18 років. У складі таких домогосподарств: дітей дошкільного віку – 7,5%, віком 7–13 років – 6,6%, підлітків 14–17 років – 4,8%. Серед регіонів найбільша частка домогосподарств, які мають дітей до 18 років, – у Закарпатській, Чернівецькій, Волинській, Рівненській, Івано-Франківській, Тернопільській та Львівській областях.

Проте соціально-економічні негаразди спричиняють і посилюють кризу інституту сім'ї. У 1367,6 тис. родин в Україні діти не мають одного чи обох батьків. У 2009 р. народилося поза шлюбом 93,5 тис. дітей, або кожна п'ята дитина.

Уповноважений з прав людини дуже стурбована проблемами неблагополучних сімей. За даними Міністерства внутрішніх справ України, у I півріччі 2010 р. понад 19 тис. осіб притягнуто до відповідальності за злісне ухиляння від виховання дітей.

За рішенням судів щороку з сімей вилучаються 8–11 тис. дітей (табл. 3.2.1). На жаль, як свідчить моніторинг Омбудсмена, мають місце непоодинокі випадки, коли діти вилучаються з неблагополучних сімей несвоєчасно.

Таблиця 3.2.1. Кількість дітей, відібраних у батьків протягом року*

	2005	2006	2007	2008	2009
Кількість дітей, вилучених із сім'ї у зв'язку із позбавленням батьків їх батьківських прав	8565	9047	10751	9420	7939
Кількість дітей, відібраних у батьків без позбавлення їх батьківських прав	1272	1078	1129	1133	770

У с. Рясне Машівського району Полтавської області у квітні 2010 р. покінчив життя самогубством неповнолітній Ю. Провадженням Уповноваженого з прав людини, з виїздом на місце фахівців Секретаріату Уповноваженого, встановлено, що саме через неналежне виконання обов'язків місцевими органами та службами своєчасно ненадана допомога хлопцеві, батьки якого пиячили, до того ж мати лікувалася у психіатричній лікарні. Дитина намагалася вирватися з цього середовища, переїхати до рідної сестри до м. Полтави, однак через неможливість вирішити питання реєстрації за місцем проживання та влаштуватися на навчання змушена була повернутися додому. Не витримавши знущань, хлопчик залишив передсмертну записку: «Так жити не можу».

Уповноважений переконана, що якщо перебування дитини в сім'ї становить небезпеку для її життя, здоров'я і морального виховання, органи опіки та піклування мають реагувати негайно, застосовуючи заходи аж до відібрання дитини у батьків і влаштування у відповідні заклади, де її права будуть забезпечені повною мірою. Однак прийняття таких рішень має бути виваженим та відповідати вимогам чинного законодавства.

* За даними Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту.

Відповідно до ст.164 Сімейного кодексу України у разі невиконання своїх обов'язків, експлуатації дітей та з ряду інших причин батьки можуть бути позбавлені батьківських прав. У 2008–2009 рр. порівняно з попередніми двома роками дещо зменшилася кількість справ, у яких судами першої інстанції винесені рішення про задоволення позову щодо позбавлення батьківських прав, однак їх чисельність залишається досить значною (табл. 3.2.2).

Таблиця 3.2.2. Розгляд судами першої інстанції справ про позбавлення батьківських прав*

	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Залишок не розглянутих справ на початок року	787	1526	2356	2713	2916	3068
Надійшло справ за рік	6542	15 411	18 326	19 651	18 017	15 885
Розглянуто справ з ухваленням рішення	5688	13 287	16 254	17 587	15 864	14 101
з них із задоволенням позову	5403	12 774	14 834	16 262	14 424	12 899

Таким є приклад реагування на злісне невиконання батьківських обов'язків громадянкою А. з м. Харкова, про що йшлося в повідомленні інформгентства «МОСТХарьков» 15 липня 2009 р. У процесі провадження, відкритого Уповноваженим за власною ініціативою, встановлено, що упродовж року п'ятирічна дівчинка та дворічний хлопчик не виходили на вулицю, були виснажені від голоду, відставали у фізичному та психічному розвитку. Сусіди, не витримавши криків голодних дітей, викликали міліцію. Діти негайно були на-

правлені на лікування до міської лікарні №24. Стосовно матері порушена кримінальна справа за фактом злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною, що спричинило тяжкі наслідки, за ст.166 Кримінального кодексу України, обвинувальний висновок по ній направлений до суду. Кримінальна справа та цивільний позов прокуратури про позбавлення її батьківських прав нині перебуває на розгляді Жовтневого районного суду м. Харкова.

Водночас Уповноважений з прав людини вважає, що при позбавленні батьківських прав треба підходити виважено і в найкращих інтересах дитини. Саме на це звернув увагу Європейський суд з прав людини у рішенні у справі «Савіні проти України» від 18 грудня 2008 р. Усіма інстанціями судів України подружжя Савіних позбавлене батьківських прав стосовно кількох з семи їхніх неповнолітніх дітей. Батьки є сліпими від народження і тому було визнано, що вони «неспроможні забезпечувати дітей належним харчуванням, одягом, підтримувати належні санітарні умови, належним чином дбати про здоров'я дітей, а також забезпечувати їхню соціальну адаптацію». Євросуд, визнаючи такі мотиви при прийнятті зазначеного рішення органами державної влади доречними, але вважає їх не адекватними і «не достатніми для виправдання такого серйозного втручання в сімейне життя заявників».

Встановлені Європейським судом принципи передбачають, що «поміщення дитини в середовище, більш сприятливе для її виховання, не виправдовує примусового відібрання її від батьків». Тому було визнано, що при позбавленні батьківських прав подружжя Савіних було порушено ст. 8 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (право на повагу до приватного і сімейного життя).

* За даними Державної судової адміністрації.

Омбудсман України переконана, що ігнорування судовою практикою при розгляді справ про позбавлення батьківських прав цього рішення Європейського суду призводить до того, що в окремих випадках діти невинувато стають соціальними сиротами. Завдання держави – захистити і підтримати сім'ю, а не позбавляти дитину права на виховання у родинному середовищі, навіть за складних життєвих обставин.

Протягом тривалого часу Україна не може розв'язати проблему дитячої безпритульності та бездоглядності. На жаль, вулиця стає домівкою для тисяч дітей, права яких не можуть забезпечити дорослі.

На сьогодні немає зведених офіційних відомостей про загальну кількість дітей та молоді, котрі живуть та працюють на вулицях. За різними оцінками, їх – від 40 тис. до 300 тис. осіб. Якщо до прийняття Державної програми подолання бездоглядності та безпритульності у 2005 р. називалася цифра 150 тис. безпритульних дітей, то нині державні органи оперують лише даними про вилучених з вулиці дітей, хоча одну і ту ж дитину можна вилучити кілька разів. Так, у 2001 р. з вулиці вдалося вилучити 58 тис. дітей, у 2005 р. – 42 тис., у 2006 р. – 38 тис., у 2007 р. – 37 тис., у 2008 р. – 31 тис., у 2009 р. – 23 тис.

Організація роботи з такими дітьми, запобігання поширенню безпритульності й бездоглядності регулюється низкою законів України, зокрема, Сімейним кодексом України, законами «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Про охорону дитинства», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей».

З метою подолання дитячої безпритульності та бездоглядності, запобігання соціальному сирітству, створення умов для всебічного розвитку та виховання дітей реалізується згадана Державна програма подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на 2006–2010 роки.

В Україні створена й мережа закладів соціального захисту дітей Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, до якої станом на 2009 р. належали: притулки для дітей – 70, центри соціально-психологічної реабілітації дітей – 30, у яких перебувало близько 18 тис. дітей.

Дедалі більшу допомогу безпритульним та бездоглядним дітям надають заклади соціального захисту, створені громадськими та релігійними організаціями, яких нині налічується вже понад 70.

Уповноваженим здійснюється моніторинг за дотриманням прав дітей, які виховуються у таких закладах. Зокрема, працівники Секретаріату Уповноваженого вивчали умови перебування дітей в Оріхівському Запорізької області, Київському міському притулках для дітей тощо.

Водночас слід наголосити, що система державних закладів утримання та надання соціально-психологічної допомоги нездатна власними силами подолати причини безпритульності та бездоглядності, у ній, зокрема, бракує фахівців, таких, як реабілітологи, юристи. За висновком Рахункової палати України, Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту впродовж 2006–2010 рр. не забезпечено належної організації виконання заходів з подолання безпритульності та бездоглядності, внаслідок цього й досі відсутній Єдиний електронний банк даних, не створено оптимальної мережі закладів для таких дітей, не запроваджено моніторингу вирішення їхніх проблем.

Дуже важливим є забезпечення можливості безпритульним та бездоглядним

дітям отримати своєчасну інформацію про те, де їм може бути надана необхідна допомога. Нині існують довідкові телефони на місцевому рівні, через які, однак, не можна забезпечити розв'язання всіх проблем, що виникають у дитини.

На думку Уповноваженого з прав дитини, має бути створена єдина загальнодержавна «гаряча лінія» або «телефон довіри», доступ до яких був би безплатним з усіх куточків країни. Номер повинен бути простим, тризначним, як і інші довідкові номери. А інформація про роботу такої лінії має бути максимально доступною для всіх дітей.

Сучасним глобальним викликом стає проблема насильства, насамперед щодо дітей.

Виконавчим директором Дитячого фонду ООН Енн Венеман у представлений у жовтні 2009 р. у м.Токіо доповіді ЮНІСЕФ «Прогрес в інтересах дітей: успіхи, досягнуті у справі захисту дітей» зазначалося, що, попри прогрес, «досягнутий у справі зменшення кількості випадків порушення прав дітей, поки що не маємо повної інформації про справжні масштаби жорстокого поводження з дітьми. Насильство і експлуатація, як і раніше, є страшною реальністю в житті багатьох дітей у різних країнах світу».

Викликають занепокоєння насамперед масштаби домашнього насильства.

Моніторинг Уповноваженого засвідчує, що останнім часом сім'я не може забезпечити повноцінного виконання таких своїх функцій, як створення дітям безпечних умов та захист їх від насильства.

У I півріччі 2010 р. на профілактичному обліку в органах внутрішніх справ перебували 70 473 особи, які вчинили насильство в сім'ї (табл. 3.2.3). За даними Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, за цей період надійшло 53 785 звернень щодо насильства в сім'ї.

Таблиця 3.2.3. Кількість осіб, що перебували на профілактичному обліку органів внутрішніх справ у I півріччі 2010 р.*

Усього перебувало на обліку (I півріччя 2010 р.)	З них:				
	у службі дільничних інспекторів міліції		у кримінальній міліції у справах дітей		
	жінок	чоловіків	дітей	жінок	чоловіків
70473	6530	57 769	1673	293	916

У провадженні Уповноваженого з прав людини перебувала справа щодо захисту прав сільської дівчинки В. з Кам'янка-Бузького району Львівської області. Її батько чинив насильство, з люттю бив паском, потім знесилена прикував на тривалий час ланцюгом до ліжка. Для захисту дитини – жертви насильства за дорученням Омбудсмана було надіслане звернення до прокуратури Львівської області. 11 жовтня 2007 р. Кам'янка-Бузьким районним судом насильника засуджено до 1 року позбавлення волі, і він був узятий під варту в залі судового засідання. Неповнолітня дитина з метою психологічної реабілітації деякий час проживала в іншому місці разом зі своєю старшою сестрою.

На жаль, українські діти стикаються з насильством у загальноосвітніх школах, де вони найчастіше зазнають жорстокого ставлення ровесників.

За даними дослідження, проведеного у 2009 р. за підтримки Міністерства освіти і науки України, серед форм насильства переважають побиття, образи, приниження, копняки, запотилічники, використання образливих прізвиськ, псування майна, позбавлення їжі та грошей, неприємні дотики до тіла, бойкот тощо.

* За даними Департаменту громадської безпеки МВС України.

Експлуатація дитячої праці є страшною реальністю в житті багатьох дітей у різних країнах світу

Усі виявлені у процесі дослідження проблеми мають системний характер, майже не залежать від територіального чинника і підтверджують, що школа не тільки відіграє важливу роль у житті дітей як середовище основної соціалізації, а й виступає місцем, де діти найчастіше у своєму житті стикаються з насильством.

З метою запобігання проявам жорстокості та насильства у навчальних закладах, а також запровадження механізму аналізу ризиків виникнення всіх форм насильства серед дітей та учнівської молоді Міносвіти виданий відповідний наказ від 1 лютого 2010 р. № 50.

У 2006 р. країну шокував факт насильства над однолітком школярами з м. Чернівців, записи з мобільних телефонів яких ставали доступними для перегляду в Інтернеті. На жаль, цей страшний «досвід» набуває поширення.

У березні 2010 р. в одній зі шкіл м. Ужгорода дівчата побили 13-річну однокласницю. На думку Уповноваженого, найжахливіше те, що активну участь в організації знущання над Танею взяла її колишня «найкраща» подруга, цю бійку знімали на мобільний телефон.

Схожі злочини щодо своїх ровесників вчинялися останнім часом учнями Закарпатської, Івано-Франківської, Полтавської, Черкаської, Запорізької областей та м. Києва.

Такі вчинки можна кваліфікувати ще й як кіберхуліганство, що є певною мірою привабливим для підлітків, адже йдеться і про використання сучасних технологій. Тут доречно нагадати про зарубіжний досвід боротьби із цим брутальним явищем, зокрема, про заборону у Франції зйомок та розповсюдження сцен насильства (за винятком спеціалізованих видань). Порушення цієї норми зумовлює покаран-

ня у вигляді позбавлення волі строком на 5 років, або штраф 75 тис. євро. В Італії заборонено користування мобільними телефонами у школах. Очевидно, настав час запровадити відповідні заходи і в Україні.

За результатами своїх проваджень за фактами насильства в дитячому середовищі, Уповноваженим з прав людини у жовтні 2008 р. направлено подання Прем'єр-міністрові України «Про захист прав дітей на безпеку і належне виховання в загальноосвітніх закладах України», в якому порушені питання неналежного стану виховної роботи в загальноосвітніх школах, запропоновано забезпечити належну оплату праці вчителів за виховну роботу.

Водночас Уповноважений змушена привернути увагу до того, що часто педагогічні працівники приховують факти насильства, рятуючи «честь мундира», або, що ще страшніше, – самі стають кривдниками дітей.

Торік у Павлівській загальноосвітній школі ім. В. О. Сухомлинського, колиці української педагогіки, вчитель англійської ударив учня сьомого класу пачкою зошитів. Про цей факт повідомило інформгентство УНІАН, і вчитель одразу був узятий на контроль Уповноваженого, яка звернулася до прокуратури Кіровоградської області. Прокурором Онуфріївського району була порушена кримінальна справа за ч.1 ст. 126 КК України, однак постановою Онуфріївського районного суду від 27 січня 2009 р. вчителя звільнено від кримінальної відповідальності на підставі Закону України «Про амністію».

Такі випадки мали місце в начальних закладах у м. Києві, Львівській, Харківській та ін. областей.

Уповноважений з прав людини вважає неприпустимим порушення прав дитини особами, які працюють з дітьми, і на-

полягає на посиленні відповідальності за протиправні дії стосовно дітей, встановленні чіткої регламентації функціональних обов'язків суб'єктів виховного процесу.

Омбудсман переконана, що для подолання насильства над дітьми, дитячої безпритульності та бездоглядності потрібно впроваджувати механізми своєчасного виявлення та реагування на прояви насильства, реалізовувати програми, спрямовані на своєчасне надання допомоги кризовим сім'ям, індивідуальної реабілітаційної та коригувальної допомоги дітям, які виховуються в таких сім'ях. Треба невідкладно запровадити загальнонаціональну доступну телефонну лінію та електронну пошту «довіри», запровадити механізм аналізу ризиків виникнення всіх форм насильства серед дітей. Держава повинна поставити за мету створення середовища, вільного від насильства, передусім завдяки відповідним пропагандистським кампаніям та реалізації навчальних програм.